

Boekbesprekingen

Moor, Nienke (2009), *Explaining worldwide religious diversity. The relationship between subsistence technologies and ideas about the unknown in pre-industrial and (post-)industrial societies*, Diss. Radboud Universiteit Nijmegen, pp. 192.

Anders dan in de culturele of sociale antropologie waar het evolutionisme een breed aangehangen paradigma was, waren in de sociologie de aanhangers van het dominante structureel functionalisme in de regel anti-evolutionistisch. Het evolutionisme als leidend beginsel bij theorievorming en onderzoek was zeker in de godsdienstsociologie marginaal. Er was weliswaar het klassieke opstel *Religious Evolution* van Bellah uit 1964, en er was twintig jaar later Stark en Bainbridges baanbrekende werk *A theory of religion* uit 1987. Het was baanbrekend doordat er een *verklarende* en allesomvattende theorie over godsdienst werd uitgewerkt vanuit een *evolutionistisch* perspectief. Bellahs opstel werd afgedaan als 'ouwe koek' omdat hij niet verder kwam dan het classificeren van godsdiensten, ook al was die classificatie onder meer gerelateerd aan de sociale structuur van de samenleving, maar dit terzijde.

Moors studie is vanuit zo'n *verklarend* en *evolutionistisch* perspectief geschreven. Daarbij baseert ze zich niet op Stark en Bainbridges ideeën, maar grotendeels op het gedachtegoed van de socioloog Gerhard Lenski, een van de betrekkelijk weinige sociologen die een evolutionistisch perspectief hanteerden en die vele decennia, soms met anderen, in verschillende studies zijn technologisch of ecologisch-evolutionistisch paradigma heeft uitgewerkt en beproefd. De kern ervan luidt dat de technologieën en de ideologieën van de natuurlijke en sociale omgeving afhangen. Waarbij het niet zo is dat de technologie alles bepalend is (zie bijvoorbeeld Ultee et al. 2003). Lenski stelt dat de aard van de godsdienstige opvattingen gerelateerd is aan de aard van de structuur van de samenleving, en dat die opvattingen net als de sociale structuur zelf hun oorsprong vinden in de dominante bestaanstechnologie, als verzamelen en jagen, tuinbouw, landbouw en industrie. Dat vroege tuinbouwers bijvoorbeeld andere godsbeelden bezitten dan moderne landbouwers en een andere sociale structuur is niets nieuws, maar Lenski legde een preciezer verband met de technologie die mensen in de wijze van bestaan ten dienste stond. In Nederland hebben Lenski's ideeën vooral bij de Nijmeegse socioloog Ultee, toch wel de interessantste socioloog in Nederland wat theorievorming en onderzoek betreft, ingang gevonden. Het zal dan ook niet verbazen dat Moor een promovenda van hem is. Voordat Moor tot haar overkoepelende vraag komt: onder welke omstandigheden welke godsdienstige ideeën (over)heersen, heeft ze een zevental deelvragen beantwoord. De eerste gaat over de vraag over de aard van het verband tussen de bestaanstechnologie en het geloof in een morele oppermachtige god. Is het een vermeend verband, is het direct of indirect. Dan zoekt ze naar het verband tussen de bestaanstechnologie en het voorkomen van een

(niet-)morele oppermachtige god. Als laatste in deze serie van drie vragen wil ze weten of de bestaanstechnologie dan wel godsdienst (ideologie) het 'reproductieve succes', gemeten als bevolkingsdichtheid, van samenlevingen verklaard, en als beide dat doen welke heeft dan het meeste succes.

Zij heeft verder ideeën van Ernst Topitsch gebruikt. Volgens Topitsch geven mensen het vreemde en onbekende in de samenleving een plaats met behulp van algemeen geaccepteerde kernelementen van de cultuur om dat te kunnen verklaren. Hij spreekt van *denkmodellen*. Topitsch onderscheidt biomorfische, sociomorfische en technomorfische denkmodellen. Biomorfische denkmodellen komen tot stand naar analogie van de seksuele reproductie (geboorte, dood en volwassen worden). Bijvoorbeeld de aarde baarde de eerste mensen zoals een moeder kinderen baart. Ze komen vooral voor in samenlevingen met primitieve – ik bedoel dat hier niet pejoratief, maar als vroege – bestaanswijzen. Sociale verhoudingen liggen ten grondslag aan de sociomorfische denkmodellen. Zo stellen mensen zich god als heerser over de schepping voor als een koning heersend over zijn rijk. Ze komen in alle soorten samenleving voor. Tenslotte, bij technologische modellen had God een plan toen hij hemel en aarde schiep, net zoals mensen een technisch ontwerp of plan maken wanneer ze een werktuig maken. Naarmate samenlevingen minder afhankelijk werden van de natuurlijke omgeving en beroepsdifferentiatie vorderde werden biomorfische denkmodellen meer ingeruimd voor technologische. Moor kan dan een volgende set van vragen beantwoorden. De eerste gaat over een mogelijk verband tussen de bestaanstechnologie en de aard van de scheppingsverhalen, gegeven dat er een verband bestaat tussen die technologie en de opvattingen omtrent de aard van de godheid. Ze laat deze beschrijvende vraag volgen door een verklaringsvraag: als mensen denkmodellen gebruiken ter verklaring van het onbekende in hoeverre kan dan de inhoud van de scheppingsverhalen worden verklaard. In de (deel)vragen zes en zeven speelt Lenski's theorie weer een rol en gaat het niet meer over voorindustriële samenlevingen zoals hiervoor het geval was. Allereerst stelt ze de vraag hoe de godsbeelden (persoonlijke god, abstracte god, agnosticisme en atheïsme), door industrialisering en democratisering zijn beïnvloed. Deze laat ze volgen door de vraag hoe deze processen de opvattingen over hel en hemel beïnvloeden.

Ik zal de antwoorden op verschillende vragen hier niet geven, daartoe beveel ik de geïnteresseerde lezing van haar boek van harte aan. Duidelijk is dat zowel Lenski's theorie op delen nieuwe toetsingen heeft doorstaan en dat Topitsch opvattingen in theoretisch-empirisch onderzoek van heuristisch belang zijn. Wel wil ik er nog op wijzen dat ze haar onderzoek zo kon uitvoeren door het bestaan van oude en nieuwe secundaire, crossculturele datasets uit de *Human relations area file*, de *Standard cross-cultural sample* van G.E. Murdock, *The European value studies* en *The World values surveys*.

Maar vragen blijven er. Om een te stellen: zelf zie ik (Hak 2006) het evangelikalisme met zijn vier kernelementen: door Jezus als heiland te aanvaarden, en zich daardoor als bekeerd en wedergeboren te voelen, met daarop een activistische houding om de bood-

schap dat Jezus redt, alsook de opvatting dat de bijbel Gods woord is: *inerrant in matters of faith and practice*, als de jongste en *moderne* fase in de ontwikkeling van het orthodoxe christendom, als aanvulling op Bellah. Het is nu nog een puzzel voor me in hoeverre ik daar bij Moor argumenten voor kan vinden.

Durk Hak

(als docent verbonden aan de Stichting Pedagogische Opleidingen te Groningen)

Literatuur

Bellah, Robert N. (1976), Religious evolution, in: Robert N. Bellah, *Beyond belief. Essays on religion in a post-traditional world*, New York: Harper & Row, 20-50.

Hak, Durk (2006), Het evangelikalisme als de toekomst van een 'illusie'? Een evolutionistisch perspectief, in: *Religie en samenleving* 1/2, 95-109;

Stark, Rodney, William Sims Bainbridge (1987), *A theory of religion*, New York, etc.: Peter Lang.

Ultee, W.C., W.A. Arts & H.D. Flap (2003), *Sociologie. Vragen, uitspraken, bevindingen*, Groningen: Martinus.

Smeets, Hans & Ronald van der Bie (2009), *Religie aan het begin van de 21ste eeuw*, Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS), pp. 144, ISBN 9789035719132, € 31,40.

De studie van het CBS *Religie aan het begin van de 21ste eeuw* bevat een compilatie van onderzoeksresultaten die verband houden met de huidige levensbeschouwelijke situatie in ons land. Medewerkers van het CBS, aangevuld met enkele krachten van buiten, hebben reeds gehouden onderzoeken vanuit dit gezichtspunt geanalyseerd.

Er doet zich bij deze aanpak een probleem voor. De beschikbare onderzoeken zijn niet exclusief op de levensbeschouwing gericht. Zo beschrijft het *Periodiek Onderzoek Leefsi-tuatie (POLS)*, waarvan veel gebruik is gemaakt, onder meer de gezondheidstoestand, het wonen en de onderwijsdeelname in Nederland. Het *Nederlands Kiezersonderzoek (NKO)*, dat eveneens tot de bronnen behoort, brengt het stemgedrag en zijn achtergronden in kaart. De databestanden bevatten natuurlijk de kerkelijke gezindte en enkele relevante af-hankelijke variabelen, maar het blijft toch gaan om de secundaire analyse van zogenaamd 'sleepnetonderzoek'. De rapporteur beschikt over gegevens die belangwekkend zijn voor hem en voor zijn publiek, maar om ze bevredigend te presenteren moet hij op zoek gaan naar een kader waarin de afzonderlijke resultaten een zinvolle plaats vinden.

Redactie en auteurs van de onderhavige studie doen een beroep op het begrip sociale cohesie om hun gegevens aan elkaar te breien. Zij gaan ervan uit dat de religie de cohesie bevordert, dat ontkerkelijking en ongeloof afbreuk doen aan de sociale samenhang en dat